

Моўныя асаблівасці паэмы Янкі Купалы “Чараўнік”

В.А. СКАЧКОВА

Народная творчасць з’яўляецца глыбокім адлюстраваннем духоўных асаблівасцей народа і найлепшым паказчыкам яго нацыянальнай самабытнасці. У даўнюю мінуўшчыну, калі не было яшчэ пісьмовай мастацкай літаратуры, яе ролю выконвала вусная народная творчасць, задавальняючы фантазію і эстэтычныя патрэбы простых людзей. З пашырэннем культуры, развіццём пісьма народная творчасць не страціла сваёй ролі і значэння. У беларусаў роля народнай творчасці вялікая. Яна з’яўляецца паўнацэннай вартасцю самой у сабе і, адначасова, багатай асновай і жыватворчай крыніцай для ўсяго нацыянальнага мастацтва наогул: літаратуры, музыкі, мастацтва і інш. Народная творчасць стала сама ўдзячным матэрыялам для мастацкіх твораў нашых нацыянальных паэтаў і пісьменнікаў.

Прыкладам выкарыстання народных матываў з’яўляецца паўзабытая сучаснікамі паэма Янкі Купалы “Чараўнік”. Яна мае і другую назву “Забытая казка”. Упершыню апублікавана ў зборніку вершаў “Шляхам жыцця” (Пб., выд-ва “Загляне сонца і ў наша аконца”, 1913) у раздзеле “Байкі і аповесці” (с. 222-229). Гэты твор з’яўляецца яркім сведчаннем еднасці, блізкасці творчасці Купалы духоўнай спадчыне беларускага народа.

Купала чэрпаў з народных крыніц самае лепшае, глыбока пераасэнсоўваў, ідэйна і памастацку перапрацоўваў, уплятаў у канву сваіх твораў.

Традыцыі казачнага фальклору прасочваюцца ў кожнай частцы твора, у кожным радку. Звернем увагу на першыя словы паэмы: *Трох сыноў чараўнік на сьвет белы выводзіў, Трох сыноў, што хаваў узаперці*. Лічба *тры* існуе ў многіх культурах і рэлігіях не толькі ў лагічным мысленні, яна асацыіруецца з сакральнымі, магічнымі дзеяннямі і з’яўляецца вобразнай адзінкай з якасна-колькаснай апэнкай.

Прысутнічае ў радках колькасны пералік *першы / другі / трэці*, што таксама даволі характэрна для міфапаэтычнай народнай творчасці: *Спадабалася першаму першая сьцежка, А другая – другому сыночку, Ўзяўся трэці на трэцяй, як грыб-сыравежка, Спатыкаці, праводзіці ночку*.

Вобразнасць, непаўторнасць радкоў паэмы ў многім залежыць ад шматлікіх прыметнікаў-эпітэтаў. Эпітэт – від простага тропа, мастацкае акрэсленне істотнай прыкметы якога-небудзь прадмета ці з’явы. Купалавыя азначэнні запамінальныя, своеасаблівыя. Вылучаюцца сярод іх сталыя, ужывальныя ў народнай песеннай творчасці. Яны “сустракаюцца ў розных тэкстах фальклору з тымі самымі паяснёнымі словамі значна часцей, чым іншыя” [1, с. 34], напрыклад: *сьвет белы, чыстае поле, родная крыніца, маладыя галовы, залаты месяц, хвалі мутныя, салодкія рэчы, заснуўшыя паляны, ночка глухая, ночка нямая* (Шапаціць тое лісьце заснуўшым палянам, -- Чуе ночка глухая, нямая: Кожны край, што дачэсна завецца забраным, Гэткіх казак забытых шмат знае.), а таксама індывідуальна-аўтарскія, створаныя самім Купалам, напрыклад: *крывавы палетак, крывавае рэчка, зарнічнае святло, патухшыя душы, похмур лядачны, крывавае, жалязяныя клешчы* (Захапіў яго [сына першага] похмур лядачны, крывавае, Жалязянымі клешчамі сьціснуў...).

Адметнай асаблівасцю твора Купалы з’яўляецца выкарыстанне эпітэтаў-прыдаткаў. Яны ўяўляюць сабой два розныя паводле семантычнага нападнення назоўнікі, адзін з якіх надзяляе другі своеасаблівай лексіка-семантычнай характарыстыкай і ў параўнанні з эпітэтам-прыметнікамі больш пашыраны.

Купала выкарыстоўвае такія агульнамоўныя складанні, як *цар-Грамавік, сон-трава, грыб-сыравежка, сьцежка-пуціна, гасьцінец-дарога, шэпты-чары, двурог-маладзік, дарога-*

пуціна, хорам-сталіца (Ні далёка, ні блізка, ні ў полі, ні ў лесе Важны ўзносіўся хорам-сталіца,...). Яны надаюць радкам своеасаблівую каларытнасць, пераносяць чытача ў свет загадкавага, казачнага. Але Купала не абмяжоўваецца вядомым народным матэрыялам, а сам стварае самыя нечаканыя спалучэнні слоў: *брат-зьвер, чараўнік-сьлепаводнік* (Гэткай рдзее душой *чараўнік-сьлепаводнік*, Што сыноў навучаў трох калісьці,...), *камень-хлеб* (Патрасала [Судзьбіна] пасады, скідала кароны; Тым, другім была *каменем-хлебам*...).

Адзначым у паэме выкарыстанне такога моўнага сродку, як параўнанне – супастаўленне двух прадметаў, з’яў або паняццяў, у выніку якога сутнасць аднаго з іх вытлумачваецца праз сутнасць другога. Параўнанне дапамагае зрабіць паэтычны малюнак па-мастацку дакладным, наглядным, жывапісным, раскрыць і ўдакладніць змест іншых слоў сказа, больш выразна, экспрэсіўна адцяніць пэўныя якасці, уласцівасці.

У аналізаваным кантэксце параўнанні граматычна афармляюцца па-рознаму, найчасцей – з дапамогай злучніка як: *як грыб-сыравежка* (...ўзяўся трэці на трэцяй, *як грыб-сыравежка*, Спатыкаці, праводзіці ночку.), *як камень у ціне* (Проць сваіх, проць чужых крывадуша; І так вязьне, *як камень у ціне*.), *як сон на зямлі* (А на вышках, *як сон на зямлі*, пераменны Залаты месяц радасна плаваў.) і інш. Радзей параўнанне ў паэме выражаецца творным склонам назоўніка, напрыклад: А як пойдзе другім хто гасьцінам-дарогай, Што на захад кладзецца *вужакай*,...; Трэці, *смоўжам* прыліпшы да трэцяй пуціны, Чэзне *чэрвем* на службе ў напасці...

Даволі часта лексічныя адзінкі паэмы звязаны не толькі на падставе іх асацыятыўнай сувязі па падабенстве ці сумежнасці, але і на падставе іх супрацьлегласці.

Трэба адзначыць, што супрацьлегласць як паняцце з’яўляецца адным з характэрных праяў прыроднай схільнасці чалавечага розуму і знаходзіцца ў аснове разнастайных уяўленняў у паўсядзённым жыцці, навуковым пазнанні філасофскіх пабудов, этыкі, эстэтыкі, рэлігіі.

Супрацьлегласць існуе анталогічна ў адлюстраваным нашай свядомасцю свеце менавіта як істотнае адрозненне, якое можа быць выражана ў мове асобымі словамі – антонімамі.

Дыферэнцыруючы адзіную сутнасць, антонімы як знакі “падзеленага” на супрацьлегласці адзінства адначасова і вызначаюць мяжу праяўлення якой-небудзь якасці, уласцівасці, дзеяння, і ўказваюць на непарыўную сувязь супрацьлегласцей.

Паводле структурнай арганізацыі ў паэме вылучаюцца рознакарэнныя і аднакарэнныя антонімы. Рознакарэнная антанімія прадстаўлена ў аналізаваным матэрыяле назоўнікамі (*ні ў полі – ні ў лесе*), прыметнікамі, займеннікамі (*чорны – белы; свае – чужыя*), прыслоўямі (*ні блізка – ні далёка*), дзеясловамі (*адны ўставалі – другія драмалі; тлець – пылаць; браць – сунімаць; расцьвісьці – растапіцца*).

У аднакарэнных словах значэнне антанімічнасці ўзнікае ці як вынік далучэння да слоў антанімічных прыставак (*праўда – няпраўда; пакора – непакора; цараўладная – няўладная, выступаць – адступаць* і інш.), ці спалучэнне слоў з адмоўнай часціцай *не* (*рад – ня рад; зводзе – ня зводзе; чуць – не чуць; бачыць – ня бачыць; ведаць – ня ведаць; у чэсці – ня ў чэсці* і інш.).

Антонімам у паэме ўласціва высокая ступень сумеснасці, адначасовага выкарыстання ў тэксце. Такое іх ўжыванне раскрывае асноўны змест антаніміі як супрацьлегласці, гранічнага аднаўлення ўнутранай сутнасці. У большасці сваіх выкарыстанняў антонімы выступаюць у характэрных “дыягнастычных” кантэкстах, валодаючы ў значнай ступені падобнай лексічнай спалучальнасцю.

Значэнне “спалучэння, складання” супрацьлегласцей уласціва кантэкстам з адзіночным злучнікам *і*: А *сваяк і чужак* строіць петлі і сеці, Аплятае ўсё віднае ночай...; ..Выдавала [Судзьбіна] народам старыя законы, Кіравала *зямлёю і небам*...; Гэткай паняй ясьнела ў хораме зорным *Цараўладнай і разам няўладнай*... . Паўторны злучнік *і* ў прымыкаючым сюды кантэксце падкрэслівае, робіць экспрэсіўным значэнне “спалучэння, складання” супрацьлегласцей: *Ён і рад, і ня рад*, а пучыця меней штодзень На гэі выбранай

сьцежцы,...; *I сваіх, і чужых расьпінаў на крыжы ты...*; ..Каб заместа ўсіх і ўсяго ў сьветагляду Быць усім – і зямлёю, і небам.

У адмоўных сказах выкарыстоўваецца паўторны злучнік *ні*: *Ні далёка, ні блізка, ні ў полі, ні ў лесе* Важны ўзносіўся хорам-сталіца,... . Значэнне “краёвых” адзнак у дадзеным выпадку нейтралізуецца, як бы зводзіцца да пэўнай нормы.

Значэнне “чаргавання, паслядоўнасці” фактаў, з якіх адзін не можа быць адначасова з другім, але магчымы пасля другога, выражаецца ў кантэксце бяззлучнікавай сувязю: *Віцца ў захадзе стаў, віўся ў чорным усходзе; Засынае, устае* на адцвёўшай пакошы.

Значэнне “ахопу прадметаў, з’яў, дзеянняў і г.д.” раскрываецца ў творы з дапамогай прыназоўніка *за* і злучніка *і* (адзіночнага і паўторнага): *Ўспомні, выклічы родныя ўсе загаловы І зводзь імі прыблудаў заломы, Што ляглі на твае крывасейны разоры, Што страчаеш за домам і дома...*; *Той шлях першы і першая рэчка атрутай Спяць так і за хатай, і ў хаце...*

Асноўная стылістычная функцыя антонімаў у тэксце паэмы – супрацьпастаўленне кантрастных па сваім характары слоўных вобразаў. Гэтая з’ява называецца антытэзай і выкарыстоўваецца як стылістычны прыём абазначэння супярэчлівай сутнасці з’яў рэчаіснасці, дыялектыкі ўсяго зямнога, дапамагае раскрыць несумяшчальнасць разнастайных бакоў з’яў, дзеянняў: *А сыны сталі праўдзе-няпраўдзе служыці У сваёй кожны долі і славе...; Не адзін аб ёй ведаў і разам ня ведаў, Чуў – ня чуў аб ёй, бачыў – ня бачыў...*

Асаблівую выразнасць мае ў паэме аксюмаран – мастацкі сродак, заснаваны на спалучальнасці несумяшчальных, супрацьлеглых па значэнні слоў, якія вобразна раскрываюць у выказванні ўзаемавыключаючыя і супярэчлівыя адзін аднаму з’явы, напрыклад: *..Кроўю цёплай сьцюдзёных вогнішчы туша [чараўнік], Сэрцы лёдам аблітыя лушча...*

Аналізуючы лексічны склад паэмы, асобна трэба спыніцца на купалаўскіх наватворах, якімі багатая мова твора.

Творча выкарыстоўваючы народную мову ў адпаведнасці з унутранымі яе законамі, Купала на базе наяўнага лексічнага матэрыялу пры дапамозе розных форма- і словаўтваральных сродкаў будзе самым неверагодным адзінкі. Напрыклад, у беларускай мове ўжываецца прыметнік *непраглядны* ‘які не прапускае святло’. Аднакарэнны гэтай адзінцы множналікавы назоўнік *непрагледы* выкарыстаны Купалам са значэннем ‘перашкоды’: *Ні далёка, ні блізка, ні ў полі, ні ў лесе* Важны ўзносіўся хорам-сталіца, Чорнабожнік над ім *непрагледы* завесіў, Каб нялёгка было прыступіцца.

Прыметнік *патольны* (>*патоля* ‘спагада’ + *н*) мае значэнне ‘спагадны’: *Хочаш цішы прытульнай і ласкі патольнай*, Збудаваць Божы быт на пакутах, – Дай другім волі ў волі, і сам будзеш вольны, Не дасі – зь сьвету зыдзеш у путах.

Даволі характэрныя для Купалавай моватворчасці складаныя наватворы. У паэме яны прадстаўлены назоўнікамі, прыметнікамі, прыслоўямі, напрыклад, назоўнік *сьветагляд* ‘сусвет’ (*свет* + *глядзец*): *І свае, і чужыя выпягвае звадай Жылы белыя чорным патрэбам, Каб заместа ўсіх і ўсяго ў сьветагляду Быць усім – і зямлёю, і небам...*; прыметнік *крывасейны* ‘крыва засеяны’: *Ўспомні, выклічы родныя ўсе загаловы І зводзь імі прыблудаў заломы, Што ляглі на твае крывасейны разоры, Што страчаеш за домам і дома.*

Уражваюць наватворы, якія надаюць радкам узнёсласць, велічнасць, напрыклад, прыметнікі *самасейны* (*сам* + *сеяць*), *цараўладны* (*цар* + *улада*): Чуткі толькі ішлі, як туманы, і вялі ў *самасейным* паходзе сталеццяў...; Гэткай паняй ясьнела у хораме зорным *Цараўладнай* і разам няўладнай...; прыслоўе *векавечна*: *Векавечна ў руцэ адной сонца трымала, Пяруны у другой руцэ мела...*

Цікавым па сваіх семантычных і словаўтваральных адзнаках з’яўляецца дзеяслоў-наватвор *абнетрыць*: Каб спустошыць, *абнетрыць* труп’ём чалавека, Даць папас на магільным папасе, І так хэўраю будучых, быўшых адвекаў Расьцьвісьці, растапіцца ў бячасьсі.

Матывуючай базай для ўтварэння дадзенага слова паслужыў назоўнік *нетры*. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы падае яго ў значэнні ‘глыбіня зямлі, месца пад зямной паверхняй, а таксама тое, што там змяшчаецца’ (ТСБМ, 3, 397). *Абнетрыць* у Купалы

– ‘загубіць, знішчыць, зніштожыць, зрабіць мёртвым’, а мёртвых па праваслаўных традыцыях хаваюць у зямлю, нетры.

Такім чынам, роля пісьменніка ў гісторыі літаратурнай мовы вызначаецца тым, што новае ён унёс у спосабы літаратурнага асваення ўсіх багаццяў агульналітаратурнай мовы, наколькі ён пашырыў межы літаратурнай мовы і ўзбагаціў яе новымі сродкамі, пачэрпнутымі з народных гаворак, а таксама замежных моў. Выбар славеснага матэрыялу ў тэкстах твораў Янкі Купалы вызначаецца яго светапоглядам, эстэтычным густам, моўным чутцём, імкненнем творча развівацца, а не паўтараць вопыту сваіх папярэднікаў. Янка Купала паймаў стэрэатыпны выкарыстоўваў шматгранныя слоўныя сродкі, выбіраў тое, што найбольш адпавядала ідэйнай задуме твора, яго зместу, выражала нацыянальны каларыт нашай мовы.

У заключэнне прыгадаем словы Ст. Станкевіча, напісаныя ім 5 студзеня 1955 года: “Будуць мінаць дзесяцігоддзі й стагоддзі, будуць паяўляцца новыя волаты духа й майстры мастацкага слова, Не адзін зь іх сваім талентам і умельствам патрапіць зацьміць і Купалу. Але выключная роля й значэнне Купалы, як у беларускай літаратуры, гэтак і ў нацыянальным жыцці народу астанецца заўсёды непрамінаючай, творчай і запладняючай” [4, LXVI].

Abstract

The author studies speech features of the poem of Yanka Kupala "Magician", analyzes traditions of the fairy tale folklore, the lexical structure of the poem.

Літаратура

1. Дзянісаў У. С., Рагаўцоў В. І. Сталыя эпітэты ў беларускім казачным эпасе // Духовная і культурная спадчына Беларускага Палесся: Матэрыялы навуковай канферэнцыі (18-19 верасня 1997 г.). – Гомель, 1998. – С. 33-37.
2. Мозольков Е. Янка Купала. Жизнь и творчество. – Москва, 1950.
3. Рагойша В. П. Паэтычны слоўнік. – 2-е выд., дапрац. і дапоўн. – Мн.: Выш.шк., 1987.
4. Спадчына, Выбар паэзіі Янкі Купалы. – New York – Munchen: выд-ва “Бацькаўшчына”, 1955.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У пяці тамах.—Мн.: БелСЭ. Т. 1, 1997; т. 2, 1978; т.3, 1979; т. 4, 1980; т. 5, кн. 1, 1983; т. 5, кн. 2, 1984.

Міжнародны інстытут працоўных
і сацыяльных адносін

Паступіў у друк 20.03.03